

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.2.14

Tetyana Krasnopolska, PhD in Political Science

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5936-5889>

National University "Odessa Law Academy", Ukraine

THE DISCOURSE OF JEWISH IDENTITY IN THE POLITICAL PROCESS

Тетяна Краснопольська, к. політ. н.

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ДИСКУРС ЄВРЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Jewish identity is understood very differently in both spatial and temporal ways, and finally, it is understood differently by different Jewish communities and "publics". The so-called traditional Jewry of the Diaspora, no matter how it is imagined, is understood as an integral, internally consistent community. Instead, the Jews of the Enlightenment, the epoch of nationalism and emancipation, were and are understood in different ways in different countries and at different times. In particular, at the beginning of the XIX century the Jews in Western Europe began to introduce themselves as a purely religious group, an integral part of the nations among which they were living. Somewhat later, in particular under the failure of emancipation, the Jews of Central and Eastern Europe began to introduce themselves as an ethno-religious or national-religious community, which was not ruined by the centuries of dispersal and oppression. Legitimate versions of Jewish nationalism were "Zionism", "autonomism" and "Bundism", and only Zionism survived (even physically) after World War II. At present times, in the Western Diaspora (particularly in the United States, Great Britain, Ireland, Switzerland and Latin America), Jewishness is understood primarily as a religious community, while in the post-Soviet countries, Jewishness is understood as a nationality. The understanding of Jewishness in the State of Israel is different. Its dualistic national-religious identity shifts in one direction or another depending on the existing balance of political and social forces, and finally, as a result of interaction between different communities and "publics" with different visions of Jewish identity in Israel and around the world.

Keywords: traditional Jewish community, Jewish Diaspora, Jewishness, Judaism, Jewish nationalism.

Проблема єврейської ідентичності є однією з найпопулярніших в юдаїці та ізраїлезнавчих студіях. На різних етапах розвитку таких досліджень єврейська ідентичність розглядалась під кутом зору різних підходів в рамках різноманітних, іноді протилежних концепцій. Так, спочатку це питання аналізувалось в рамках теологічних (Б. Ніссім, Л. Рабинович), потім – біологічних (І. Алкалай, Б. Борохов, В. Саламан) та антропологічних (Ф. Боас, Г. Шапвро, Е. Бен-Рафаель, Б. Вассерстейн, С. Коен, А. Штейнзальц) концепцій. Остання отримала широкого поширення в Ізраїлі, Європі та США.

Проте, незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених єврейській ідентичності, дискурсивний підхід, що розроблявся К. Вердері, К. Калхуном та М. Біллігом, і на даний час є одним з найпродуктивніших постмодерністських підходів в дослідженнях націй і націоналізму, в «єврейському випадку» майже не використовувався, що обумовлює актуальність подальшої теоретичної розробки та визначає мету даної статті.

Слід зазначити, що сучасним формам єврейської ідентифікації передувала так звана традиційна єврейська ідентифікація, що існувала в феодальному суспільстві середньовічної Європи та Близького Сходу, коли суб'єктом права визнавалась не особистість, а соціальна група чи корпорація. Традиційне єврейство було одним із найяскравіших прикладів середньовічної корпорації, що була відділена

від інших соціальних груп не стільки географічно, скільки юридично – специфічним набором прав і обов'язків, а також особливим місцем, яке воно займало на ринку праці та в економіці загалом. Звісно, членство в одній корпорації виключало членство в будь-якій іншій корпорації. Євреєм вважався лише той, хто був членом цієї (квазі)релігійної корпорації, а членами цієї корпорації були виключно євреї. Якщо ж єврей змінював релігію (що було надзвичайно складно та ризиковано), то позбавлявся не тільки свого членства в єврейській корпорації, але власне й свого єврейства¹.

Ізраїльські соціологи Е. Бен-Рафаель і Л. Бен-Хаїм, ґрунтуючись на теоретичних розробках британського дослідника Е. Сміта, приходять до висновку, що в соціологічному плані традиційну єврейську ідентичність найбільш слушно розглядати як касту, що «з одного боку вимагає збереження кастової чистоти, а з іншого – мінімізації контактів з «іншими»»².

Подібним чином єврейство уявлялось і класиками марксизму, які посилаючись на відсутність у євреїв «нормальної» соціальної структури, відмовляли їм у праві називатись народом, а тим паче нацією. Марксистки представляли євреїв особливою соціальною або функціональною групою, яка в процесі формування сучасних (європейських) націй має бути повністю асимільована, і таке бачення, прямо чи опосередковано, вплинуло на весь подальший розвиток уявлень про єврейську ідентичність³.

Звісно, існують й інші підходи до розуміння природи єврейства. Так, російський антрополог М. Членов пропонує розуміти традиційне єврейство Діаспори, у всій його багатогранності та незводимості до мовної або релігійної спільності, як окрему та унікальну цивілізацію, специфічну соціокультурну спільність⁴.

Натомість «національні історики» уявляли та продовжують уявляти традиційне єврейство Діаспори як етнорелігійну чи навіть національно-релігійну спільність. Так, російський дослідник О. Мілітарьов розцінює традиційне єврейство як етнорелігійну спільність, що в Древності формувалась на племінній основі, а пізніше складалась на основі спільної релігійної традиції⁵. Схожу позицію займає ізраїльський політолог І. Дрор, який представляє традиційне єврейство як народ, що зберігся в Діаспорі, незважаючи на постійні та колосальні гоніння на нього, як етнос, центром культури та духовного життя якого була релігія, яка об'єднувала його та згуртовувала в рамках общини⁶. Зі свого боку американський історик М. Станіславські взагалі наголошує на тому, що до епохи Просвітництва всі – і євреї, і неєвреї розуміли єврейство одночасно як релігійну і національну групу⁷.

Варто відзначити, що з настанням епохи Просвітництва традиційна єврейська ідентифікація почала зазнавати суттєвих потрясінь і, як наслідок, змін. І навіть сучасні ультра-ортодоксальні євреї на Заході, в Ізраїлі, а тим паче на пострадянському просторі дотримуються суттєво інших ідентифікаційних моделей. Єврейство більше не є частиною середньовічного корпоративного суспільства, а сучасні євреї вже не є членами однієї корпорації. Розпад середньовічного суспільства, який супроводжувався єврейською емансипацією та бурхливим розвитком націоналізму по всій Європі та світу, розщепив по суті єдину, інтегральну та усталену традиційну модель єврейської ідентифікації на багато інших, внутрішньо суперечливих і конкуруючих моделей. Навіть саме по собі питання: хто такі євреї – народ (нація/раса/етнос) чи релігійна група, а також дискусія з цього приводу були якісно (та кількісно) новими⁸.

¹ Членов, М. (2007). Типы еврейской идентичности в современном мире. *Еврейская этничность и национализм в прошлом и настоящем*. Москва: Меморис, 209-213.

² Бен-Рафаэль, Э., Бен-Хаим, Л. (2007). По-прежнему единый народ? Современные типы еврейской идентичности. *Еврейская этничность и национализм в прошлом и настоящем*. Москва: Меморис, 152-153.

³ Сакер, Г. М. (2011). *История Израиля: От зарождения сионизма до наших дней: 1807-1951*. Москва: Книжники, 1, 110-111.

⁴ Членов, М. (2007). Типы еврейской идентичности в современном мире. *Еврейская этничность и национализм в прошлом и настоящем*. Москва: Меморис, 215-216.

⁵ Милитарёв, А. Ю. (2003). *Воплощённый миф. «Еврейская идея» в цивилизации*. Москва: Наталис, 34-35.

⁶ Дрор, И. (2003). Сионизм и еврейская идентификация. *Идеология еврейской национальной жизни в современном мире*. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 30-31.

⁷ Станіславські, М. (2001). *Кризис еврейского секуляризма. Созидание еврейского будущего*. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 149-150.

⁸ Членов, М. (2007). Типы еврейской идентичности в современном мире. *Еврейская этничность и национализм в прошлом и настоящем*. Москва: Меморис, 209-223.

У 1820 р. був опублікований перший із дев'яти томів новаторської роботи одного із засновників нової єврейської історіографії, організатора «Wissenschaft des Judentums» («Науки про єврейство» – юдаїки) Ісаака Маркуса Йоста «Історія ізраелітів від часів Макавеїв і до наших часів – перероблена згідно з джерелами». Термін «ізраеліти» був винайдений європейськими просвітниками, зокрема єврейськими «маскилами»/«маскилим», аби замінити собою поняття «юдей», що в тогочасній Європі мало, вочевидь, негативні коннотації. Ця робота, що претендувала на повний і системний виклад єврейської історії, на відміну від більш пізніх творів «національних істориків», починаючи з Генріха Греца та Семена Дубнова, не мала неприривного історичного нарративу, який би починався з далеких «біблійних часів».

Як і інші діячі єврейського просвітництва («Гаскалі»), серед яких, зокрема, Л. Цунц і А. Гейгер, І.М. Йост відстоював ідеал емансипації євреїв і розглядав локальні єврейські спільноти як інтегральні частини держав на території, на яких вони проживають. Водночас, чи не єдиний зв'язок між єврейськими спільнотами різних країн він вбачав в єврейській релігії, яка, так само як і християнство, має нібито універсальний характер¹. Відповідно до цієї концепції, не існує спільної, єдиної для всіх євреїв Батьківщини, а тим паче загальноєврейської політики, яка б відокремлювала євреїв від неєвреїв, отже євреям, як і будь-якій іншій релігійній спільноті чи культурній групі, що щиро жадає влитись в сучасні національні колективи, мають бути надані всі громадянські права².

У першій половині XIX ст. євреї Німеччини, Франції, Англії, США тощо, за активного сприяння національних урядів, почали визначати себе відповідно німцями, французами, англійцями, американцями тощо, єврейської чи точніше «Мойсеєвої віри». Так звана реформістська або ліберальна течія в юдаїзмі, що зайшла далі за всіх інших (зокрема «консерваторів» і «неоортодоксів») підкреслювала морально-етичну, а не ритуальну сторону юдаїзму, якому приписувався універсальний, а не національний характер. Цей новий тип юдаїзму намагався вийти за жорсткі рамки «племінної обмеженості» через виключення будь-яких згадок про «єврейську винятковість» в літургії і теології, через трансформацію традиційних єврейських есхатологічних уявлень в прагнення до всесвітнього братерства та свободи, через використання відповідних національних мов як мов єврейського ритуалу тощо³.

У чистому вигляді ця суто релігійна модель не пережила всіх потрясінь XIX-XX ст., насамперед «Шоа» («Катастрофу» європейського єврейства), однак у наближеному вигляді вона існує в країнах Західної Європи (передусім в Швейцарії, Великобританії та Ірландії), у Латинській Америці та, звісно, у США.

Сучасна ідентифікаційна модель західної діаспори, що називають релігійно-общинною, базується на існуючому в цих країнах уявленні про релігію як про найважливіший соціальний регулятор. Зокрема в США релігія не стільки питання віри чи невіри в (того чи іншого) Бога, скільки набір соціальних правил, які значною мірою визначають характер зв'язків у державі, що нібито рівновіддалена від усіх наявних груп у суспільстві⁴. Як зазначає російський дослідник О. Мілітарьов «головними атрибутами американського єврейського життя залишаються формальна належність до общини та певної синагоги та участь у (єврейській) благодійності»⁵.

В більш пізніх творах І. Йоста та представників другого покоління «Wissenschaft des Judentums» біблійна епоха стає значно вагомішою частиною цього історичного (але передусім політичного) нарративу, а Біблія стає достатньо легітимним і нібито достовірним історичним джерелом. До того ж єврейство починає розглядатись як єдина (більш ніж просто релігійна) спільність, що має довгу та безперервну історію, незважаючи на всі виклики, які стояли перед нею на протязі століть⁶.

¹ Занд, Ш. (2011). *Кто и как изобрёл еврейский народ*. Москва: Эксмо, 142-150; Электронная еврейская энциклопедия (1986). *Йост Исаак Маркус* <<https://eleven.co.il/jewish-philosophy/jewish-studies/11828/>> (2020, липень, 15).

² Занд, Ш. (2011). *Кто и как изобрёл еврейский народ*. Москва: Эксмо, 142-150.

³ Станиславски, М. (2001). *Кризис еврейского секуляризма. Созидание еврейского будущего*. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 150-151.

⁴ Членов, М. (2007). Типы еврейской идентичности в современном мире. *Еврейская этничность и национализм в прошлом и настоящем*. Москва: Меморис, 223-228.

⁵ Милитарёв, А. Ю. (2003). *Воплощённый миф. «Еврейская идея» в цивилизации*. Москва: Наталис, 34-35.

⁶ Занд, Ш. (2011). *Кто и как изобрёл еврейский народ*. Москва: Эксмо, 142-150.

Цей підхід чітко простежується у фундаментальній роботі німецького дослідника Г. Греца «Історія євреїв від давніших часів до сьогодення», перші томи якої вийшли друком на початку 50-х рр. XIX ст.¹. Вже у передмові до XII тому Г. Грец зазначає, що «єврейському народу вдалось, нарешті, знайти в культурних країнах не тільки справедливість і свободу, але і відому повагу, і що йому був наданий безмежний простір для розвитку його сил не в якості милості, але в якості набутого права за безкінечні страждання, які навряд чи інший народ виніс би ..., а рівно і за вражаючі труди світового значення, які знов-таки навряд чи створила б інша раса»².

Робота Г. Греца стала першою послідовною та емоційною спробою сконструювати єврейський «народ», якому вже тоді приписувалось багато якостей, що нібито характеризують сучасні «нації». Можна сказати, що дослідник зумів скласти зв'язний історичний наратив, який творчо долав проблематичне різноманіття єврейської історії і величезні прогалини, що існують в її осягненні. Незважаючи на проблематичний зв'язок між древніми ізраїльтянами та сучасними євреями, а також між різними єврейськими общинами, Г. Грец зумів «перетворити» євреїв Діаспори в древній народ-расу, що був вигнаний зі своєї Батьківщини в Ханаані й оселився в «країнах розсіяння», в яких, так чи інакше, зберіг свою культурну унікальність і «расову чистоту»³.

Ще одним представником даного підходу є відомий «національний історик» російський єврей С. Дубнов та його робота «Підручник єврейської історії», що був вперше виданий в Одесі на рубежі XIX та XX ст.⁴. У передмові до I тому наголошується, що читачу «слід мати перед собою не низку беззв'язних епізодів чи цікавих оповідань ..., а цілну картину життя народу в досліджувану епоху. З цього загального правила ... не вилучена й біблійна історія, що для євреїв є не тільки релігійною, але й національною історією»⁵.

У другій половині XIX ст. «етнонаціональний підхід» до визначення єврейської ідентичності предметно розробляли переважно російські євреї, серед яких Перец Смоленскін, Іегуда Лейб Гордон, Мойсей Лейб Лілієнблум, Еліезер Бен-Йегуда, Ахад ха-Ам та Лев Пінскер (автор найвизначнішої протосіоністської роботи 1880-х рр. «Автоемансипація»)⁶. І хоча не всі вони були послідовними сіоністами, саме ці уявлення стали фундаментальними для сіоністського руху та сіоністського світосприйняття. Іншими легітимними версіями єврейського націоналізму були «автономізм» і «бундизм», які перестали існувати внаслідок Другої світової війни.

Дещо інша модель єврейської ідентифікації характерна для радянських і пострадянських євреїв, які розуміють єврейство як національність і культурно-історичне явище, майже виключаючи релігійний компонент зі свого визначення єврейства⁷.

Для «автономізму» та «бундизму» був характерний принциповий «їдишизм», натомість для сіонізму – гебраїзм. «Автономізм» і «бундизм» розумілись як суто антиклерикальні та антирелігійні рухи, тоді як сіонізм більш творчо підійшов до цієї проблеми, надаючи єврейській релігійній традиції, зокрема її символам і практикам, національний зміст⁸. Серед них зокрема сіоністський/державний прапор і герб, мова Біблії – іврит, а також саме поняття «Ерец-Ізраель» («Земля Ізраїлю»), яка була обрана об'єктом єврейської колонізації і водночас засобом її легітимації.

Обґрунтовуючи право євреїв на Землю Ізраїлю, сіоністський рух активно звертався до єврейської Біблії, зокрема відбирав і препарував для національних потреб її теми, метафори та образи, що служили пропаганді сіонізму по всьому світу. З точки зору сіоністів (чи принаймні їх магістральної течії) Біблія не тільки пов'язувала національне існування євреїв

¹ Электронная еврейская энциклопедия (1986). *Грец Генрих* <<https://eleven.co.il/jewish-philosophy/jewish-studies/11301/>> (2020, липень, 15).

² Грец, Г. (1909) *История евреев от древнейшихъ временъ до настоящаго*. Одесса: Издание книжного магазина Шермана, 12.

³ Занд, Ш. (2011) *Кто и как избрёл еврейский народ*. Москва: Эксмо, 151-154.

⁴ Электронная еврейская энциклопедия (1986). *Дубнов Семён* <<https://eleven.co.il/jews-of-russia/education-secular-culture/11482/>> (2020, липень, 15).

⁵ Дубновъ, С. М. (1912). *Учебникъ еврейской исторіи*. СПб: Типографія т-ва «Общественная польза», I, 3.

⁶ Лакер, В. (2000). *История сионизма*. Москва: Крон-пресс, 96-105.

⁷ Милитарёв, А. Ю. (2003). Воплощённый миф. «Еврейская идея» в цивилизации. Москва: Наталис, 33-36.

⁸ Электронная еврейская энциклопедия (1986). *Дубнов Семён* <<https://eleven.co.il/jews-of-russia/education-secular-culture/11482/>> (2020, липень, 15); Станиславски, М. (2001). *Кризис еврейского секуляризма. Созидание еврейского будущего*. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 151-153.

з їх «історичною Батьківщиною», але й служила «нагадуванням» про міфічне та героїчне минуле єврейського народу¹.

Зрештою, через глибоку невпевненість в міцності нової секулярної єврейської ідентичності, сіоністському керівництву доводилось раз за разом звертатись до єврейської релігії, яка пов'язувала між собою всіх євреїв країни та світу. Почасті тому, новостворена «нація» так і залишається в релігійному полоні².

Отже єврейська ідентичність розуміється дуже по-різному як в просторовому, так і часовому вимірах, нарешті, її по-різному розуміють різні єврейські общини та «публіки». Так зване традиційне єврейство Діаспори, як би його не уявляли, розуміється як інтегральна, внутрішньо несуперечлива спільність. Натомість єврейство епохи просвітництва, націоналізму та емансипації уявлялось і уявляється в різний спосіб в різних країнах і в різну добу. Зокрема на початку XIX ст. євреї Західної Європи почали позиціонувати себе як суто релігійну групу, інтегральну частину тих націй, серед яких вони жили. Дещо пізніше, зокрема під впливом буксуючої емансипації, євреї Центральної і Східної Європи почали позиціонувати себе як етнорелігійну чи національно-релігійну спільність, яку не порушили століття розсіяння та гноблення. Легітимними версіями єврейського націоналізму стали «сіонізм», «автономізм» і «бундизм», з яких Другу світову війну пережив (причому буквально) лише сіонізм. Наразі в західній діаспорі (зокрема, в США, Великобританії, Ірландії, Швейцарії, Латинській Америці) єврейство розуміється переважно як релігійна община, тоді як на пострадянському просторі єврейство розуміється як національність. Особливим є розуміння єврейства в Державі Ізраїль. Його дуалістична національно-релігійна ідентичність зміщується в той чи інший бік в залежності від наявного балансу політичних і соціальних сил, нарешті, в результаті взаємодії між різними общинами та публіками, що мають різне бачення єврейської ідентичності в Ізраїлі та в усьому світі.

References:

1. Ben-Rafajel, Je., Ben-Haim, L. (2007). Po-prezhnemu edinyj narod? Sovremennye tipy evrejskoj identichnosti [Still one people? Modern types of Jewish identity]. *Evrejskaja jetnichnost i nacionalizm v proshlom i nastojashhem* [Jewish ethnicity and nationalism in the past and present]. Moscow: Memoris, 147-200. [in Russian].
2. Chlenov, M. (2007). Tipy evrejskoj identichnosti v sovremennom mire [Types of Jewish identity in the modern world]. *Evrejskaja jetnichnost i nacionalizm v proshlom i nastojashhem* [Jewish ethnicity and nationalism in the past and present]. Moscow: Memoris, 201-253. [in Russian].
3. Dror, I. (2003). Sionizm i evrejskaja identifikacija [Zionism and Jewish Identity]. *Ideologija evrejskoj nacional'noj zhizni v sovremennom mire* [Ideology of Jewish national life in the modern world]. Moscow: Mosty kultury; Jerusalem: Gesharim, 29-33. [in Russian].
4. Dubnov, S. M. (1912). *Uchebnik evrejskoj istorii* [Textbook of Jewish history]. SPb: Tipografija t-va Obshhestvennaja polza, I. [in Russian].
5. Jelektronnaja evrejskaja jenciklopedija (1986) [Electronic Jewish Encyclopedia (1986)]. *Dubnov Semjon* [Dubnow Simon]. <<https://eleven.co.il/jews-of-russia/education-secular-culture/11482/>> (2020, July, 15). [in Russian].
6. Fishman, H. (1995). A Critique of Israeli Secularism. *AVAR ve 'ATID: A Journal of Jewish Education, Culture and Discourse. Apr. 1*, 49-67. [in English].
7. Grec, G. (1909). *Istorija evreev ot drevnejshih vremen do nastojashhago* [History of the Jews: from the earliest times to the present day]. Odessa: Izdanie knizhnogo magazina Shermana, 12. [in Russian].
8. Jelektronnaja evrejskaja jenciklopedija (1986) [Electronic Jewish Encyclopedia (1986)]. *Grec Genrih* [Graetz Heinrich] <<https://eleven.co.il/jewish-philosophy/jewish-studies/11301/>> (2020, July, 15). [in Russian].
9. Jelektronnaja evrejskaja jenciklopedija (1986) [Electronic Jewish Encyclopedia (1986)]. *Jost Izak Markus* [Jost Isaak Markus] *Jelektronnaja evrejskaja jenciklopedija* [Electronic Jewish Encyclopedia] <<https://eleven.co.il/jewish-philosophy/jewish-studies/11828/>> (2020, July, 15). [in Russian].
10. Laker, V. (2000). *Istorija sionizma* [A History of Zionism]. Moscow: Kron-press. [in Russian].
11. Liebman, Ch. S., Yadgar, Y. (2009). *Secular-Jewish Identity and the Condition of Secular Judaism in Israel. Religion or Ethnicity? Jewish Identities in Evolution*. New Brunswick, N.Y.: Rutgers University Press. [in English].

¹ Носенко, Т. (2009). Религиозный фактор в формировании национального самосознания израильтян. *Ежегодная международная междисциплинарная конференция по иудаике: Еврейская культура и ее контексты*, 3, 237-249; Fishman, H. (1995). A Critique of Israeli Secularism. *AVAR ve 'ATID: A Journal of Jewish Education, Culture and Discourse. Apr. 1*, 51-52; Liebman, Ch. S., Yadgar, Y. (2009). *Secular-Jewish Identity and the Condition of Secular Judaism in Israel. Religion or Ethnicity? Jewish Identities in Evolution*. New Brunswick, N.Y.: Rutgers University Press, 151-152.

² Занд, Ш. (2011). *Кто и как избрёл еврейский народ*. Москва: Эксмо, 490-496.

12. Militarjov, A. Ju. (2003). *Voploshhjonnyj mif. «Evrejskaja ideja» v civilizacii* [The embodied myth. "Jewish Idea" in Civilization]. Moscow: Natalis, [in Russian].
13. Nosenko, T. (2009). Religioznyj faktor v formirovanii nacional'nogo samosoznanija izrail'tjan [The religious factor in the formation of the national identity of Israelis]. *Ezhegodnaja mezhdunarodnaja mezhdisciplinarnaja konferencija po iudaike: Evrejskaja kul'tura i ee konteksty* [Annual international interdisciplinary conference on Jewish Studies: Jewish culture and its contexts], 3, 235-242. [in Russian].
14. Saker, G. M. (2011). *Istorija Izrailja: Ot zarozhdenija sionizma do nashih dnei 1807-1951* [History of Israel: From the Beginning of Zionism to the Present Day 1807-1951]. Moscow: Knizhniki, 1. [in Russian].
15. Stanislavski, M. (2001). Krizis evrejskogo sekularizma [The Crisis of Jewish Secularism]. *Sozidanie evrejskogo budushhego* [Building a Jewish future]. Moscow: Mosty kultury; Jerusalem: Gesharim, 144-158. [in Russian].
16. Zand, Sh. (2011). *Kto i kak izobryol evrejskij narod?* [When and How Was the Jewish People Invented?] Moscow: Eksmo, [in Russian].